

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Drabancz M. Róbert

Disputák a kulturális igazgatásról

Az 1920-as évek második felének magyarországi sajtónyilvánosságában

**DE Bölcsészettudományi Kar
2007**

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A húszas évek politikai közvéleményében mindig visszatérő mozzanatként jelent meg a magyarságot ért történelmi csapások, veszélyek feldolgozásának kényszere. A korszak újságírói és a politikai publicisztikával foglalkozó értelmiségiek írásaikban minduntalan megjelenítették a háború utáni összeomlás zűrzavarának, erkölcsi megrázkódtatásának és gazdasági bajainak a kultúrára gyakorolt hatásait. Az írott szó erejével feltárták a húszas évek kultuskormányzatának „kirakat-politikáját”, és körvonalazták a magyar kultúra veszélyeztetett pontjait. Az apokaliptikus erejű változások hatásai valóban élővé tették a dualizmus világának elvont és vélelmezett veszélyérzetét. A társadalom önvallomásában első helyen szerepelt az, hogy „vajon hol vétettünk utat?”, „kinek volt igaza?” és „kik vagyunk mi?”. A nemzeti önismeret lázas munkában kereste a bűnbakokat és az országvesztés fékevesztett erőket szabadított fel, mely az érzelmek széles és változatos világát hozta létre. Az érzelmes historizálás mellett megteremtődtek a nemzeti önvizsgálat és önmegvalósítás lehetséges útjai is. A politikára várt az a szerep, hogy magyarázza el a nemzeti közösségnek „mi történt velünk?” és „milyen világot akarunk?”.

Az új helyzet értelmezése nehéz feladat volt, hiszen a veszített világháború után létrejött trianoni Magyarország szűk politikai és gazdasági mozgásterét a külső hatalmi tényezők, és az országban összetorlódott értékrendszerek kaotikus állapota határozta meg. Kitörési pontokat kellett keresni a hatalomnak a nemzeti katasztrófa okozta kilátástalannak tűnő helyzetből. A csonka Magyarországon a közhangulatot a rend és a stabilizáció iránti vágy jellemezte. A régi hatalmi elit értékei elhasználódtak, a rendet a keresztény-nemzeti gondolatkörre támaszkodó konzervatív reform valósította meg. Ebben egyszerre fejeződtek ki különböző érdekek, hiszen a hagyományos társadalmi csoportok és a katolikus egyház kiváltságai mellett megjelentek a tőkés fejlődés elemei is.

A magyar politikai elit kereste azokat a kitörési pontokat, melyek segítségével megteremtődhetek a nemzeti közösség számára az új helyzethez való alkalmazkodás feltételrendszerei. A kulturális szakigazgatás lett a megszerveződő autokratikus politikai struktúra egyik kulcságazata. A fojtogató gazdasági nehézségek leküzdése után az állam megteremtette a pénzügyi alapot az oktatás és a tudomány új intézményei számára. A nemzeti érdekként értelmezett cél, a történelmi Magyarország integritásának visszaállítása, a kultúrát a hatalmi struktúra tengelyébe helyezte. Az államhatalom újraértelmezte szerepét a kulturális intézményrendszer fejlesztésében és fenntartásában. Az anyagi terhek vállalása, az állami

ráfordítások radikális növelése és a nagyszabású intézményesítés látványosan mutatta meg a kultusztárca érdekérvényesítő erejét.

Munkámban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen értékek és metaforák mentén szerveződött az új politikai hatalom világképe, eszmerendszere és az erre épülő kulturális igazgatás. Meglátásom szerint a bethleni konszolidáció beteljesedésének alapvető feltétele lett volna a teljes társadalmi támogatottság elérése, melynek megszervezésében a kulturális igazgatás kapott kulcspozíciókat. Értelmezésemben a kérdéskör vizsgálati lehetőségének alapja az, hogy a sajtónyilvánosságban feltett kérdésekre adott politikai válaszok pontosan kirajzolták a húszas évek közgondolkodásának önmeghatározási tematikáit. A kor sajtójában megjelent ideológiák pedig elméleti alapjait adták az időszak cselekvési stratégiáinak. A kultúra, a társadalom és a politika metszéspontját a sajtónyilvánosságában találtam meg. Ezek segítségével rekonstruálok, és értelmezem a húszas évek második felének meghatározó eszméit és szimbólumait.

2. Alkalmazott módszerek

A dolgozat két nagyobb egységből áll. Első részben a téma nemzetközi és hazai szakirodalmának feltárása és fogalmi kereteinek felvázolása volt a cél. A második részben eszmetörténeti megközelítésben mutattam be az időszak hatalmi metaforáit, és a legfontosabb vitákat a korabeli újságokban megjelent cikkek tükrében.

A kutatás témái: a hatalom és a sajtónyilvánosság kapcsolatrendszere, a húszas évek kulturális igazgatását meghatározó metaforikus környezet, valamint a zsidókérdés megjelenése a húszas évek második felének sajtónyilvánosságában.

Munkám során az alábbi hipotéziseket állítottam fel:

- a húszas évek politikai hatalmának a célja a nemzeti integráció megteremtése
- az integráció fogalmi kereteinek megteremtését a kulturális igazgatás szakemberei végezték el
- a húszas évek második felében a politikai hatalom számára a sajtónyilvánosság biztosította azt a csatornát, amellyel a magyar társadalom szélesebb rétegeit elérhette

Hipotéziseim igazolása érdekében a vonatkozó szakirodalom mellett a magyarországi sajtónyilvánosság széles spektrumát vizsgáltam. Tisztában voltam vele, hogy különös elővigyázatosságot igényel az a módszer, amely bizonyos társadalmi rétegek és csoportok politikai identitásait, kulturális attitűdjeit próbálja megragadni a kor sajtója alapján. E buktatót

úgy kívántam elkerülni, hogy kizárólag olyan sajtótermékekkel dolgoztam, melyek a vizsgált kor egészében megjelentek. Mindezen újságoknak fontos elemét képezte a politikai kérdésekkel foglalkozó publicisztika, és példányszámuk vagy olvasóközönségük miatt széles körben alkalmasak voltak a közvélemény hangulatának alakítására. Fontos szempontnak tekintettem a politikai nézetrendszert is. A korszak sajtójával foglalkozó statisztikai irodalom megkülönböztette a kormányt támogató lapokat, melyek általában konzervatív esetleg liberális-konzervatív felfogást tükröztek. A politikai lapok másik nagy típusa az ellenzéki címkét kapta, ezek meghatározó lapjai liberális beállítottságúak voltak. Természetesen más eszmerendszerek lapjai is megjelenhettek a korban az ellenzéki oldalon, azonban hatásuk elhanyagolható a húszas évek második felében. Az alapvető vizsgálati szempontok melyeket a szem előtt tartottam: az egyik tartalmi vonatkozású, s a lapok politikai nézetrendszerét emeli ki, a másik az újságok hatókörét és a társadalmi beágyazottságát állította előtérbe.

Hosszas megfontolás után az alábbi sajtótermékeket választottam ki:

Budapesti Szemle (1873–1944)

Magyar Szemle (1927–1944)

Minerva (1922–1940)

Napkelet (1923–1940)

Pesti Napló (1850–1939, 1920-tól Est Lapkiadó Rt.)

Magyarság (1920–1944)

Egyes kérdésekben részletesen tanulmányoztam a következő lapokat:

Nyugat (1908–1941)

Széphalom (1927–1945)

Századunk (1926–1938)

Társadalomtudomány (1921–1943)

Toll (1929–1938)

A korszak sajtótermékei mellett az elsődleges források körét sikerült kiegészíteni a kulturális elit személyes iratanyagával, melyek a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, a Széchényi Könyvtár Kézirattárában lelhetők fel. Ezek segítségével támpontokat kaptam az egyes kérdéseket körülvevő viták lehetséges olvasatára és a személyes érdekek feltárására. Munkám lényeges részét adja az időszak kultúrpolitikuskainak tudományos és publicisztikai

tevékenységének értelmezése és feldolgozása. A bethleni konszolidáció kulturális igazgatásában elsődlegesen Klebelsberg Kunó, Kornis Gyula és Magyary Zoltán munkássága jelenítette meg azokat a témákat, melyek segítségével plasztikusan megfogalmazhatóvá váltak a kor metaforái. Érveim alátámasztására felhasználtam ezen politikusok tudományos vagy publicisztikai céllal megírt tanulmányait, cikkeit. Egyes részkérdésekben jól használhatóak voltak a korszak kulturális életében meghatározó szerepet játszó értelmiségiek irodalmi és tudományos munkái (Husztai József és Balogh József), melyek pontosították az időszak nézeteit.

A munka eszmetörténeti megközelítésben tárgyalja a húszas évek politikai hatalmának metaforáit. Természetes elemét képezi a látásmódomnak a hagyományos deskriptív megközelítés is, melynek segítségével konkrét történelmi helyzetekben válik értelmezhetővé a korszak politikusainak cselekedetei. A hangsúlyt azonban nem a politikatörténetre és az intézménytörténetre helyezem. A célom inkább a hermeneutikai szempontok érvényesítése, melyek feltáró és értelmező jellegét adják a dolgozatnak. A konkrét történelmi környezetben megjelenő szimbolikus politika értelmi és érzelmi gyökereit, valamint sajátos tereit kívánom megragadni. A mitikus és a racionális elemek elválasztásában a klasszikus forráskritika megtartása mellett jól alkalmazható a komparáció módszere is.

3. A kutatás eredményei

1. Értekezésemben bemutattam a vizsgált korszak konszolidációs politikájának eszmetörténeti környezetét. Kiemeltem azt, hogy a bethleni politikai elit cselekvésének fontos elemeként jelent meg az a kényszer, hogy a felépülő új Magyarország értékrendjét a társadalmi nyilvánosság számára hozzáférhetővé tegye. A feladat nem volt egyszerű, hiszen a politika világában a mindennapi cselekvések más jelentőségre tesznek szert. A semlegesnek látszó és spontán formaként feltüntetett jelenségekhez érzelmek, akaratok és küzdelmek kapcsolódnak, melyek az adott politikai közösség gondolkodására, cselekvésének irányaira mutatnak rá. A kitüntetett jelentéshordozóvá vált elemekből építkeznek a politikai szimbólumok, melyekben szembesülnek a társadalmi valóság és az elképzelt valóság elemei. Munkámban nem a konkrét tárgyi és fogalmi szimbólumok világát írtam le, hanem arra az állapotra helyeztem a hangsúlyt mikor a politikai hatalom rákényszerült a nagy társadalmi távlatok megnevezésére.

2. Kiemelten értelmeztem, hogy a modern Magyarország kapitalizálódott mezzonyilvánossága lett az a terep, melyen keresztül a politikai hatalom megjeleníthette eszméit. Ez a nyilvánosság a hatalomról szóló társadalmi kommunikáció olyan terepét adta, melyben nagy távolságokat áthidalva emberek milliói vehettek részt. A trianoni Magyarország szempontjából fontos elemként értelmeztem azt a tényt is, hogy a mezzonyilvánosság határai sok esetben egybeeshetnek a nemzetállaméval, de még gyakrabban tágabb territóriumokat is elérhetnek. Ez a térszerkezet tette lehetővé a politikai elitnek, hogy az országhatárokon átívelő módon fogalmazta meg ideológiáját. A nyilvánosság azon sajátos működése, hogy alkalmas az egész politizáló közösség megszólítására, a hatalom számára felértékelte a sajtó világát. Rámutattam, hogy az irányított nyilvánosság megteremtette azokat a feltételeket, melyekben a bethleni konszolidáció társadalmi legitimációja létrejöhetett volna.

3. Érzékeltettem azt, hogy a Horthy kor politikai elitjének egyrészt igazodnia kellett a kiépült társadalmi rendhez, a folyamatosság elemeit hangsúlyozva, másrészt meg kellett jelenítenie a változások okait és az új hatalmi szituációkat. Bemutattam, hogy a legitimációs kényszerbe került hatalmi struktúra a kultúra területe felé nyitott és innen próbálta megteremteni az új Magyarország elméleti és eszmei hátterét.

4. Rámutattam, hogy a metaforikus kommunikáció és a politikai hatalom metszéspontjában helyezkedett el a kulturális igazgatás, mely tematikájában és eszközrendszerében alkalmassá vált a vizsgált időszakban az új hatalmi rend megjelenítésére. A kultúra és politika világát hatalmi érdekek mentén leíró megközelítésemben érvényesítettem azt, hogy a kulturális rendszerek rendkívül komplex struktúrákban és többfunkciójú intézményekben testesültek meg, melyek a társadalmi élet szinte minden alrendszerével többszörösen integrált valóságot fedtek le. Meglátásom szerint ez azt eredményezte, hogy a hatalmi érdekérvényesítés nem tudta tiszta formákba önteni politikai céljait. A szembenálló felek nem érzékelték világosan egymást, és nem voltak egyértelmű győztesei a versengésnek. A kultúra állami irányításában feltűnő volt, hogy a széles érdekérvényesítés mellett jellemzővé vált az erős érdekszelekció. A szilárd érdekháló miatt igen korlátozott számú célt lehetett transzformálni politikai erővé, és az erősen centralizált hatalmi rendszer az érdekek politikai akaratként való megfogalmazását hatalmilag korlátozta.

5. Kiemeltem azt, hogy a polgári értékek mentén szerveződő és a kapitalista gazdasági modellbe integrálódott tekintélyelvű Horthy rendszerben a véleménynyilvánítás joga a sajtóban valamint a parlamentben egyaránt érvényesült. A hatalmat korlátozó politikai nyilvánosságban az ellenzéki lapok és a kormányzat ellenzéke rendszeresen gyakorolta a véleményszabadság jogát. Ugyanakkor megállapítottam azt is, hogy a politikai demokráciákra

jellemző akadálytalan és diszkriminációmentes versengés lehetősége a kormányzati hatalomért hiányzott a trianoni Magyarország politikai életéből. Az irányított nyilvánosság modelljének fenntartása végig meghatározta Bethlen István miniszterelnökségét. A kormányzat körül szerveződő társadalmi és politikai elit jelentős szellemi és anyagi potenciát képviselt. Ez a kör a vizsgált korszakban identitás és mentalitásalakító tényező lett, mely megadta a bethleni konszolidáció technokrata, konzervatív jellegét. A kormányhoz közel álló személyek a kulturális tőkájuk révén a politikai, a gazdasági és a társadalmi mező egészében képviselték a politikai hatalom szellemiségét. Mégis azt láttuk, hogy a húszas évek konzervatív-liberális kormányzata által kialakított irányított nyilvánosságában a sajtó sokszínű rendszere minden beolvasztási kísérlet ellenére fennmaradt. A kor nyilvánossága teret biztosított a politikai hatalomnak, hogy eszméit megfogalmazza és lehetőséget adott az ellenvélemények kifejezésére is.

6. A munkámban kifejtettem, hogy a sajtónyilvánosság keretein belül természetesen kiemelt helyett kaptak a kulturális igazgatás értelmiségi bürokratái. Ők voltak azok, akik a társadalom véleményalakításában rendelkeztek az állami igazgatás eszközrendszereivel és folyamatosan jelen voltak a politikai vitákban is. A neonacionalizmus ideológiájáról írt fejezetben kimutattam, hogy a húszas évek vezető állami tisztviselőire a német történetfilozófia, és a neokantianus gondolkodásra építkező szellemtudományos törekvések hatottak legerősebben. Értelmeztem azt, hogy az idealisztikus értékek hangsúlyozása mellett a történelmi Magyarország felbomlása miatt is előtérbe kerültek a kultúrpresszimista nézetek elleni cselekvések. Fontos összekötő kapocsnak találtam a politikai cselekvésekhez azt a tényt, hogy a modernitás gondolkörében megjelent „hanyatló kor” fogalma, egy olyan gondolati konstrukció lett, amely kiindulópontját adta a világ új szellemű értelmezésének. A defenzív európai kultúra érzete a hagyományos értékek devalvációjaként jelent meg, melynek segítségével analógiát lehetett felállítani a „magyar pusztulás” és a Nyugat hanyatlása között.

7. Az értekezésemben megjelenítettem azokat a kérdésköröket, melyek mentén a húszas évek második felének politikai hatalma megfogalmazta integrációs igényeit. A hatalom által felvetett egyik kérdés arról szólt, milyen eszmények mentén írja le önmagát a magyarság a változó politikai környezetben. Klebelsberg Kunó neonacionalista rendszere erre kereste a választ. A neohumanista és idealisztikus elemeket kidomborító gondolatsor jellegzetesen propagandisztikus formában jelenítette meg céljait. A szövegek az értelem helyett az érzelmekre és az összetartozásra helyezte a hangsúlyt, mely megadta a cselekvésre orientált viselkedések mozgatóerejét. A politikai szituációkhoz kötött cselekvések mindig a gyakorlati munkában, a célorientált magatartásban értelmezhetőek igazán. A neonacionalista

eszmrendszerben az érzelmek „szakrális formába” való fokozása olyan új szimbolikus teret alkotott, mely segítségével kézzelfoghatóvá váltak a távoli politikai célok. A metaforikus közegben megjelent gondolatok a társadalmi integráció lehetséges rendjét mutatták meg. A szövegekben az erős és kiművelt középosztály ideális vezetőként jelent meg, akik alkalmasak az ország egységének helyreállítására. Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy saját korának politikai világában a klebelsbergi metaforák érvényességgel bírtak abban az értelemben, hogy a diskurzus lehetőségét teremtették meg. Kimutattam azt is, hogy jól érzékelhetővé váltak az ellentmondások, mert a valóság átélt világa nem támasztotta alá a neonacionalizmust, mely így hamis identifikációt teremtett. A társadalomban felhalmozódott feszültségeket az ideologikus fejtegetések nem tudták feloldani. Klebelsberg harmincas évekbeli megítélésének is az adta a gyökerét, ideológiája érvénytelenné vált.

8. Rávilágítottam, hogy a hatalmi elitnek nem csak azt kellett megfogalmaznia, hogy milyenek legyenek a magyarok, de azt is meg kellett mondania, hogy milyen legyen az új Magyarország. A magyar nemzettudatnak lényeges elemeként kezeltem azt, hogy a magyarság önmeghatározásában a kultúra világa szolgáltatta a meghatározó eszményeket. Nézetem szerint a magyar nemzetfelfogásban a történeti nemzet tudata a nemzetiségekkel kapcsolatos magatartásból fejlődött ki. Az államalkotó képesség öntudata, bár nem mindig szuverén módon, sugallta a nagynemzeti koncepciót. Ez megadta a magyarság hivatását a Kárpát-medence feletti hatalom megszervezésére és fenntartására. A tárgyalt évtized második felében a politikai publicisztikának két markáns álláspontot kellett tisztáznia. Az egyik képben a magyar történelem európai analógiáit kellett megjelenítenie. A keresztény, a művelt és a civilizált kategóriák ennek a térnek a határait szabták ki. A másik formában a trianoni béke utáni világ meghatározó politikusainak olyan történelmi Magyarország kép megteremtése vált feladatukká, amelyet egyaránt elfogadtak volna a visszacsatolandó területek nemzetiségei is. Kifejtettem, hogy a Bethlen István környezetéhez tartozó Ottlik László neopatriotista gondolatrendszerében a középkori területi elv alapján szerveződő politikai közösség, a *natio Hungarica* a kiindulási pont. A szerző a népek feletti államban találta meg azt az ideális szervezeti formát, melyben kialakítható lett volna az új Magyarország világa. Meglátásom szerint a tervezet számos pontján adott rálátást a konzervatív kormányzat célrendszerére. Először is érdekes eleme a munkának, hogy elhanyagolta a származási, vallási és nyelvi identitás erejét, mivel csupán a területi összetartozást vizsgálta komolyan. A Szent Istvánhoz köthető fogalmak körében a kultúra egységét hirdette meg, miközben ez a nemzetiségek számára a magyar szupremáciát szimbolizálta. Másrészt az a feltevés, hogy a földrajzi értelemben egységes Kárpát-medence

csak egy politikai közösségben (államban) létezhet, már a politikai és társadalmi realitások torz értelmezéséből fakadt. Harmadrészt erősen kötötte a konzervatív politikai elitet a romantikus hagyományokhoz az a tény, hogy önmagát (a magyarságot) minden elemében magasabb rendűnek tartotta a nemzetiségeknél.

9. Az integrációra törekvő bethleni politikai eszme harmadik jellemző alkotóelemét az 1928-ban módosított „*numerus clausus*” törvény körül kialakult disputa adta. Érzékeltettem, hogy az első világháború után a magyarországi zsidó népesség helyzete, illetve a hivatalos magyar zsidó politika a korábbiakhoz képest drasztikus változáson ment keresztül. Az előtte is létező, de a politika világának peremén helyet foglaló antiszemita ideológia először 1919 után vált a rendszer meghatározó elemévé. Az izgatott politikai közbeszéd centrumában a „*numerus clausus*” törvény rendelkezései és annak módosításai álltak. Értelmezésemben a disputa azon elemei váltak fontossá, melyben az integráció lehetséges útjai vázolódtak fel. Kimutattam azt, hogy a diskurzusban megjelentek az integrációra kész zsidó elemek, melyek erőteljes vitára kényszerültek az ortodox zsidó közösségekkel. A vita jól tükrözte azoknak a csoportoknak a nézeteit, akik az asszimilációt mint természetes folyamatot elfogadták, de közben a zsidó identitásukat szabadon kezelték.

A szerzőnek az értekezés tárgyából megjelent publikációi:

2007. Hatékonyság és üzemszerűség. Egy új paradigma a húszas évek magyar tudománypolitikájában. In: Inventárium. Szerkesztette: Lácza Magdolna, Kiss Lajos András. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. (közlésre elfogadva)

2006. Eszmék és illúziók. A politika és a kultúra világa a húszas években. Krúdy Könyvkiadó, Nyíregyháza.

2005. A magyar kultúrpolitika története 1920-1990. Csokonai Könyvkiadó, Debrecen, 5-292. old. Társ szerző: Fónai Mihály.

2005. Politika, hatalom, kultúra. A politikai hatalom jellege a húszas évek Magyarországon. In: Inventárium. Szerkesztette: Lácza Magdolna, Kiss Lajos András. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 166-176. old.

2005. Tömeg és kora. Szerkesztette és a bevezetőket írta: Drabancz M. Róbert. Krúdy Könyvkiadó, Nyíregyháza.

2002. Magyarság és minőség. Új konzervatív gondolkör Sík Sándor munkásságában. In: Régiók szerepe, versenyképessége az Európai Unióban. Szerkesztette: Vass Lajosné Dr, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Közalapítvány, 149-151. old.

2002. Oldás és kötés. Prohászka Ottokár modern katolicizmusa. In: Inventárium. Szerkesztette: Lácza Magdolna, Kiss Lajos András. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 56-62. old.

2001. Magyarságtudomány és kultúr diplomácia. In: A nyelv szerepe Európa kultúrájában. Szerkesztette: Vass Lajosné Dr. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Közalapítvány, Nyíregyháza, 107-110. old.

2000. Egy európai magyar kultúrpolitikus. Új Pedagógiai Szemle, 2000/7-8. 195-200. old.

2000. Berlin, Bécs, Róma. A magyar tudománypolitika közép-európai kapcsolatrendszere a két világháború között. In: Inventárium. Szerkesztette: Berde Csaba, Gyuricsku Kálmán. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 12-16. old.